

ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВЕСНОГО СИМВОЛУ ЯК ФІЛОСОФСЬКОЇ КАТЕГОРІЇ

У статті подано теоретичний аспект вивчення словесного символу як філософського феномену. Зважаючи на багатоплановість досліджуваної одиниці, її філософську площину розкрито суміжно з образом, знаком, алегорією. Наголошено на міфологічному світосприйманні, яке передбачало неподільну тотожність символічної форми та її смислу. Доведено, що формування філософського символу базувалося на естетичній теорії німецького романтизму, що розвинувся у слов'янській філософській думці.

Ключові слова: алегорія, багатозначність, знак, міфологія, образ, символ, символізм, суб'єктивістська філософія.

В статье представлен теоретический аспект изучения словесного символа как философского феномена. Учитывая многоплановость исследуемой единицы, ее философскую плоскость раскрыто смежно с образом, знаком, аллегорией. Отмечено мифологическое мировосприятие, которое предусматривало неделимое тождество символической формы и ее смысла. Доказано, что формирование философского символа базировалось на эстетической теории немецкого романтизма, развившегося в славянской философской мысли.

Ключевые слова: аллегория, знак, мифология, многозначность, образ, символ, символизм, субъективистская философия.

The article deals with the theoretical aspect of verbal symbol studying as philosophical phenomenon. In spite of the multiplicity of the researched unit, its philosophical value it has been revealed concerning to image and sign simultaneously. Symbol is defined as a distinguishing sign; a sign or an image which represents an idea;

watched or heard construction which is given a special meaning by a certain group of people and this meaning doesn't coincide with the essence of this construction.

It has been emphasized on the mythological conception of the world which dealt with the identity of symbolic form and its meaning. The symbols appeared as indirect representation according to the analogy, or due to the transferring the reflection from the object of consideration on a completely different notion. It has been noticed that due to the symbolic transcendentalism by E. Cassirer a significantly new meaning has been acquired the philosophical project of a theory of cognition and language, which is valuable concerning to the linguistic symbol research.

It has been proved that the formation of philosophical symbol is based on aesthetically Germanic theory of romantics, which representatives considered the symbol from rational and semiotic point of view. This theory was developed in the Slavic philosophical thought, which defended the principle of correlation between idea and thing. It has been committed that in the philosophy of art a symbol is considered as a universal category, which is today closely associated with the expressive means of the artistic image.

Key words: allegory, image, mythology, polysemy, sign, subjective philosophy, symbol, symbolism.

На сучасному етапі розвитку наукових досліджень термін *символ* має значну кількість складних, розгалужених і суперечливих тлумачень у різних науках, зокрема в культурології, лінгвістиці, математиці, психології, семіотиці, філософії тощо. Саме багатоаспектність і різноплановість вивчення символу зумовлює актуальність нашої наукової студії.

Мета цієї статті – розглянути поняття *символ* у філософській площині, виокремити його специфічні ознаки, показати особливості його інтерпретації з огляду на розвиток усієї філософської думки.

У філософії *символ* (від гр. *συμβολου*) розглядають як знак, прикмету. С. Аверинцев зазначив, що символ у науці (логіці, математиці та ін.) те саме, що й знак; у мистецтві – універсальна естетична категорія, яку можна розкрити у зіставленні з

суміжними категоріями художнього образу, з одного боку, знака й алегорії – з другого. У широкому розумінні символ є образ, узятий в аспекті його знаковості, і є знак, наділений усією органічністю й невичерпною багатозначністю образу. У структурі символу виокремлюють дві частини: предметний образ і глибинний смисл. Перетворюючись на символ, образ набуває наскрізного смислу. Принципова відмінність символу від алегорії полягає в тому, що смисл символу не можна дешифрувати простим зусиллям розуму, він невід’ємний від структури образу. Розглядаємо й специфіку символу стосовно знака. Якщо для чисто утилітарної знакової системи багатозначність є лише завадою, що шкодить раціональному функціонуванню знака, то символ тим змістовніший, чим він більш багатозначний. Природний зміст символу спрямований на те, щоб подати крізь кожне часткове явище цілісний образ світу. Смислова структура символу розрахована на активну внутрішню роботу. Смисл символу об’єктивно відтворює себе не як наявність, але як динамічна тенденція; він не даний, а заданий. Цей смисл не можна пояснити, зводячи до однозначної логічної формули, його можна розтлумачити, лише співвідносячи з подальшими символічними переплетіннями, що приводять до більш раціональної якості [11, с. 581]. Тлумачення символу є діалогічна форма знання: його смисл реально існує лише всередині людського спілкування, поза яким можна спостерігати пусту форму символу. Незважаючи на те, що символ такий же давній, як і людська свідомість, його філософсько-естетичне осмислення з’явилося нещодавно. Міфологічне світосприймання передбачало неподільну тотожність символічної форми та її смислу, що виключає будь-яку рефлексію над символом.

Нова ситуація виникає в античній культурі після дослідів Платона з конструювання вторинної, тобто символічної, філософської міфології. Істотний крок до відмежування символу від свідомих форм було зроблено в ідеалістичній діалектиці неоплатонізму. Неоплатонічна теорія символу переходить у християнство завдяки Псевдо-Діонісію Ареопагіту, котрий

передає все видиме через символ прихованої, потаємної сутності Бога, коли нижчі сходинки світової ієрархії символічно відтворюють образ верхніх, даючи людському розуму можливість піднятися смисловими сходинками. Тільки естетична теорія німецького романтизму свідомо протиставила класицистичні категорії символу й міф як органічну тотожність ідеї й образу (Ф. Шеллінг). Ф. Крейцер виокремив такі його типи:

1) містичний символ, який розриває замкненість форми для безпосереднього вираження нескінченності;

2) пластичний символ, що прагне вмістити смислову нескінченність у замкнену форму.

Як і Ф. Шеллінг, протиставляючи символ алегорії, Ф. Крейцер підкреслює в символі його необхідність, тобто безпосередність впливу та органічність структури.

Й. Гете розглядав символіку, яка перетворює явище в ідею, ідею – в образ, але в такий спосіб, що ідея завжди залишається в образі нескінченно дійовою та недосяжною. Навіть вимовлена, вона залишилася б таки невимовною [2, с. 352]. Німецькі романтики спиралися в розумінні символу саме на філософію Й. Гете, котрий розумів усі форми природної й людської творчості як значущі символи живого формування.

І. Кант уважав, що «символи виникають як непрямі зображення за аналогією, тобто через перенесення рефлексії з предмета споглядання на абсолютно інше поняття, якому, цілком очевидно, споглядання ніколи не зможе прямо відповісти» [4, с. 374–375]. Г. Гегель, виступаючи проти романтиків, наголосив на більш раціональному, знаковому боці в структурі символу («символ є деяким знаком») [1, с. 394].

Традиції німецьких романтиків розвинулися в слов'янській філософській думці. Поєднання верхівок символізму як мистецтва з містиком В. Соловйов визначив як теургію. П. Флоренський розглядав символ як посередник «взаємотрансформації ідеї в річ і речі в ідею» [Цит. за : 3, с. 44]. Отже, ми поділяємо думку, що посередницьку функцію символу зумовлено тим, що він сам є річчю й ідеєю (але останнє все-таки залежить від індивідуального світобачення та світосприймання).

У теорії філософської думки символ протиставляють алегорії (Ф. Шеллінг), наголошуючи на виході внутрішньої нескінченної сутності символу за його межі. Г. Гегель, на відміну від німецьких романтиків (А. Шлегель, І. Кант), убачав у символі раціональний, семіотичний бік, а представники слов'янської філософської думки обстоювали теорію взаємозв'язку ідеї та речі. Г. Сковорода, приміром, визначав поняття *символ* як образ, що має тасмну силу [6, с. 20]. Він поділяв світ на дві натури – видиму й невидиму. Видима – це творіння, «тварь» – тлінне, її значення підрядне, нижче. Невидима, тобто Бог, – це божественна натура, головна, саме вона, на думку мислителя, дістала символічної інтерпретації.

Вивчення поняття символу в другій половині XIX ст. здебільшого ґрунтується на філософії Г. Гегеля, котрий розглядав символ як певний знак, але на відміну від мовного знака, у ньому відсутня «байдужість один до одного значення та його позначення, оскільки мистецтво взагалі має зв'язок, спорідненість і конкретне сплетіння значення й образу» [1, с. 399]. Дослідник стверджує, що символ «повинен викликати в нашій свідомості не самого себе, а саме ту загальну якість, яку закладено в його значенні» [Там само, с. 313–314]. Однак романтична традиція продовжувала жити. Усвідомлення соціально-комунікативної природи символу поєднано в символізмі з утопічними проектами перетворення суспільства й світу крізь «теургічну» творчість символістів. У XX ст. Е. Кассирер розширив поняття символу: людина є «тварина символічна»; мова, релігія, мистецтво й наука – суть «символічної форми». Отже, «символ» – розрізнювальний знак; знак, образ, що втілює якусь ідею; видиме, рідше почуте утворення, якому певна група людей надає особливого смислу, не пов'язаного з сутністю цього утворення. Саме в структурі німецького класичного ідеалізму отримали теоретичне обґрунтування гуманітарні науки, філософія міфу, мови та філософія культури. Завдяки системі символічного трансценденталізму Е. Кассирера якісно нового значення набуває філософський проект теорії пізнання й мови [15]. С. Шилова, досліджуючи проблеми мови в символічному

ідеалізмі Е. Кассирера, доводить важливість думки, що саме мова як «засіб розширення пізнавального потенціалу людини, становить собою той предмет теоретичної філософії, де відбувається символізація науки й культури людини» [13, с. 3].

Смисл символу, який не може й не повинен бути зрозумілим для людей, що не належать до цієї групи, тобто для тих, хто не знайомий із значеннями символів (кожен символ є таємничим за його характером або, принаймні, умовним знаком), – цей смисл, зазвичай, є натяком на те, що знаходиться зверху або зовні. Символи з більш абстрактним смислом уособлюють нерідко таке, що інакше, ніж як символами, не може бути виражено. Повсякденне життя людини насичене символами, які нагадують їй щось, впливають на неї, дозволяють і забороняють. Усе можна вважати тільки символом, за яким сховано ще щось [12, с. 317].

Символ розглядаємо й крізь призму художніх елементів. Символ – знак, у поняття якого входять, не поглинаючи його, художній образ, алегорія чи порівняння. Символ у первісному розумінні в античності означав зумисне довільно обману частинку черепка, що її, розлучаючись із кимось, залишали з собою, а іншу віддавали партнерові. Символ у такий спосіб давав нагоду під час зіставлення дізнатися про щось інше з цілого. Отже, смисл символу, згідно з грецьким визначенням, – розділяти й з'єднувати подвійне [9, с. 449]. Російський філолог і філософ Г. Шпет під символом розуміє «зіставлення порядку чуттєвого зі сферою уявного, ідеї, ідеальності, дійсного досвіду (переживання) зі сферою ідеального, досвід осмисленого» [14, с. 357].

Символами є умовні знаки, «в основу яких покладено найпростіші й найдавніші накреслення (крапка, лінія) або геометричні фігури, а також знаки, що існували з найдавніших часів у різних народів для позначення планет, зірок і стихій (землі, води) або для позначення самої людини, її життя, смерті й статі. Усі ці найдавніші символи є класичними. Крім них, виділяють ще й прикладні символи, що становлять великий клас, це всі ті умовні знаки, які виникли впродовж розвитку науки й мистецтва на позначення спеціальних понять у цих

галузях знань. Сюди належать математичні символи, знаки Зодіаку, астрологічні символи, символи алхіміків, музичні символи тощо» [5, с. 376].

Отже, можна вважати, що символом є будь-який знак, що має геометричну або іншу умовну форму й відображає в цій абстрактній формі те чи те поняття, пов'язане в людини з набуттям якихось знань. Символи виникли в результаті пізнання людиною навколишнього світу, вони прийшли через науку або релігію тоді, коли релігійні уявлення або заміняли собою науку, або цілком ототожнювалися з нею. Умотивованим вважаємо розгляд символу як концентрованої умовної абстрактної форми відображення й фіксації наукових або релігійних знань людини засобом стилізованого знака.

В. Похльобкін проводить паралель між символом і знаком, зазначаючи, що «символ – це умовний знак» [Там само, с. 379]. Дуже часто це поняття символу змішують із поняттям символічного зображення, яке теж називають «символом». Але символічне зображення – інше, особливе поняття, яке є не абстрактним, а, навпаки, наділене конкретизацією. Кожне символічне зображення чітко відповідає абсолютно визначеному конкретному, єдиному об'єкту, який воно символізує. Іншим видом символів є позначення абстрактного поняття через конкретне, властивості якого настільки добре відомі, що асоціація з ним уможливорює чіткіше уявити абстрактне поняття, яке воно символізує, зробити його максимально виразним.

В ідеалістичній суб'єктивістській філософії до символів зверталися, аби приховати антинаукову сутність учення про непізнаність світу або протиставлення раціональному пізнанню [7, с. 613]. Символ – це умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища. Розрізняють символи речові, образні, графічні. У релігійних течіях виділяють символ віри, що становить стислий виклад основних догматів християнства й виражає переконання, світогляд, погляди [8, т. 9, с. 174].

На початку ХХІ ст. у філософії мистецтва символ розглядають як універсальну категорію, що на сьогодні тісно пов'язана з виражальними засобами художнього образу.

Джерелом походження символу вважають і соціальну систему. У сучасній філософській науці символ, на думку О. Таран, є репрезентантом культури, який бере участь у процесі пізнання людиною об'єктивного світу, має образну природу й знаковий характер. Філософське вчення про символ, як зауважує дослідниця, дало поштовх для подальшого його вивчення в інших галузях знань [10, с. 18].

Отже, символ є виразником суті речі, репрезентантом її внутрішньоглибинних, прихованих кодів. Він утілює надприродне існування Буття загалом та надрозумову діяльність людини зокрема, що може бути відтворено матеріальною природою.

Бібліографічні посилання

1. Гегель Г. В. Ф. Символическая форма искусства / Гегель Г. В. Ф. // Сочинения. – М. – Л. : Гос. изд-во, 1938. – Т. 12 : Лекции по эстетике. – Кн. I. – С. 312–436.
2. Гете И. В. Избранные философские произведения / И. В. Гете. – М. : Наука, 1964. – 520 с.
3. Ильченко В. И. Кризис современного мировоззрения и проблема сакрального / В. И. Ильченко, В. М. Шелюто. – Луганск : Глобус, 2000. – 124 с.
4. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1966. – Т. 5. – 564 с.
5. Похлёбкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлёбкин. – М. : Междунар. отношения, 1995. – 560 с.
6. Сковорода Г. С. О символах или образах. Как оные назывались у Еллин? А как называются в Библии? / Г. С. Сковорода // Повне зібрання творів : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 2. – С. 20–21.
7. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ), 1974. – 776 с.
8. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1–11.
9. Современный философский словарь / под общ. ред.

- В. Е. Кемерова. – М. – Бишкек – Екатеринбург : Publisher Odissei, 1996. – 602 с.
10. Таран О. С. Семантика символів природи в поезіях Олександра Олеся : лінгвопоетичний та етнокультурний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Таран Оксана Сергіївна. – Х., 2002. – 215 с.
 11. Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
 12. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА – М., 2000. – 576 с.
 13. Шилова С. А. Проблема языка в символическом идеализме Э. Кассирера : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.03 «История философии по философским наукам» / С. А. Шилова. – Саратов, 2008. – 20 с.
 14. Шпет Г. Г. Сочинения / Г. Г. Шпет. – М. : Правда, 1989. – 603 с.
 15. Cassirer E. Philosophie der simbolischen Formen / E. Cassirer. – Bd. 1. – Berlin, 1923. – 300 p.